Ապագա
Հանդես

ARAGA
Quarterly

Հայ-իրանական մշակութային եւ հասարակական եռամսյա հանդես
An International Journal of Oriental Studies

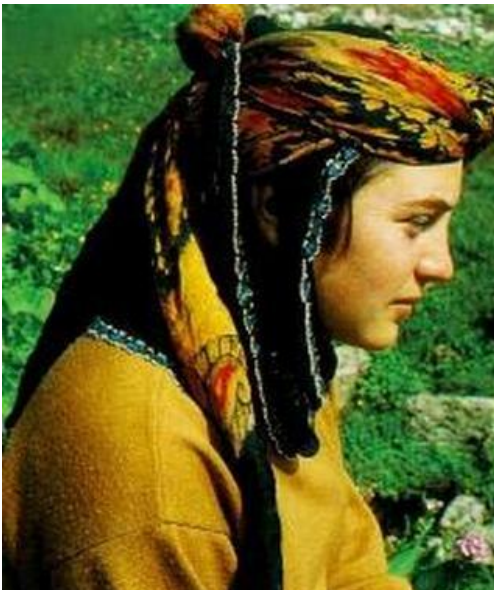

ISSN 1682-5438

Համար 52 Մարտ, 2013 թ.

No. 52, March 2013

ԱՊԱԳԱ No. Համար 52 (67) 2013 APAGA

Հայ-իրանական մշակութային եւ հասարակական միջազգային եռամսյա հանդես
An international Quarterly Journal of Oriental studies

Արտոնատեր, Հրատարակիչ եւ Գլխավոր խմբագիր
License-holder, Publisher & Editor-in-Chief

էդ. Բաղդասարյան / Ed. Baghdasarian, PhD.

Փոստարկղ համար 15875-9488 Թեհրան-Իրան
POBOX No. 15875-9488 Tehran – Iran

WEB: www.apagaonline.com and www.apagamonthly.4t.com
E-mail: apaga98@hotmail.com **ISSN 1682-5438**

Բովանդակություն

Հայերեն **ՄԿՐՏԻՉ ՇԵԼԵՖՑԱՆ. ՎԵՐՋԻՆ ՀԱՅ ՊԱՏԳԱՄԱՎՈՐԸ ԹՈՒՐՔԱԿԱՆ ԽՈՐՀՐԴԱՐԱՆՈՒՄ**

Անգլերեն Հայերը Թուրքիայում

Պարսկերեն Ուրարտական հուշառձանները Իրանում

CONTENTS

Armenian The last Aremenian member of the Turkish parlament

English Armenians in Turkey

Persian Urartian monuments in Iran

- Հոդվածների հեղինակների կարծիքները կարող են չհամընկնել խմբագրության տեսակետներին:
- Արտատպության դեպքում հղումը «Ապագա»-ին պարտադիր է:
- Ստացված հոդվածները չեն գրախոսվում և չեն վերադարձվում:

Subscriptions: $ 20 per year Գինը 5000 ռիալ

ՄԿՐՏԻՉ ՇԵԼԵՖՅԱՆ. ՎԵՐՋԻՆ ՀԱՅ ՊԱՏԳԱՄԱՎՈՐԸ ԹՈՒՐՔԱԿԱՆ ԽՈՐՀՐԴԱՐԱՆՈՒՄ

ՌՈՒԲԵՆ ՄԵԼՔՈՆՅԱՆ,
Թուրքագետ, բ.գ.թ., դոցենտ

Թուրքիայի, հիմնականում Ստամբուլի՝ Հայոց ցեղասպանությունից հետո գոյատեւած հայ համայնքն ակտիվ ներգրավված չի եղել քաղաքական կյանքում, ինչը տարատեսակ պատճառներ ունի: Թուրքիայի Ազգային մեծ ժողովում եւս հանրապետության հիմնադրումից մինչեւ 1935 *թվականը հայկական համայնքից որեւէ ներկայացուցիչ չի եղել եւ սրանում որոշիչ դեր է խաղացել թուրքական իշխանությունների դիրքորոշումը: Սակայն հարկ ենք համարում նշել, որ մինչեւ* 1935*թ. թուրքական խորհրդարանում եղել է հայկական ծագում ունեցող պատգամավոր՝ Մյունիփ Բոյան, ով ավելի վաղ իսլամ էր ընդունել եւ խզել կապը հայկականության հետ: Նա մի քանի անգամ պատգամավոր է ընտրվել Հաքիարիի եւ Վանի նահանգներից* [1, s.291]:

1935*թ. խորհրդարանական ընտրությունների ժամանակ թուրքական իշխանությունների կամքով եւ թույլտվությամբ Աֆիոնից պատգամավոր է ընտրվում Պերճ Քերեսթեջյանը: Նրա կենսագրության եւ պատգամավորական մանդատ ստանալու հարցում հատկապես առանձնանում են հետեւյալ դրվագները: Այսպես,* 1919*թ. Քերեսթեջյանը տեղեկություն ստանալով, որ Մուսթաֆա Քեմալի* (*հետագայում՝ Աթաթուրք*) *դեմ հարձակում է պատրաստվում, տեղյակ է պահել վերջինիս եւ այդպիսով փրկել նրա կյանքը* [2]: *Բացի այդ, թուրք-հունական պատերազմի ժամանակ իր անձնական միջոցներից բավական մեծ գումար է հատկացրել քեմալական զորքին՝ ռազմամթերք գնելու համար: Եվ վերջապես,* 1923*թ. Լոզանում բանակցությունների ժամանակ Քերեսթեջյանը սատարել է թուրքական պատվիրակությանը եւ անգլիական* «Morning Post» *թերթում բաց նամակ է հղել Անգլիայի արտաքին գործերի նախարար Լորդ Քուրզոնին՝ պահանջելով, որպեսզի անգլիացիները հրաժարվեն Թուրքիայում բնակվող հայերի հովանավորությունից* [2]: *Թուրքիային եւ նրա իշխանություններին Քերեսթեջյանի մատուցած այս*

ծառայությունները 1935թ. վարձատրվեցին պատգամավորական մանդատով, իսկ ավելի վաղ՝ 1934թ. Թուրքայում ազգանվան մասին օրենքի հռչակումից հետո անձամբ Աթաթուրքը նրան «չնորհել» է Թուրքեր (թարգմանաբար՝ թուրք գինվոր) ազգանունը, որը նա գոհունակությամբ ընդունել եւ կիրառել է իր հայկական ազգանվան փոխարեն: Խորհրդարանական գործունեության ժամանակ Քերեսթեջյանի հայկական ինքնությունը երբեւէ առաջնային չի եղել, ավելին՝ նա քննադատել է ազգային փոքրամասնությունների մայրենի լեզուների կիրառման հանգամանքը եւ Թուրքիային նմանեցրել Բաբելոնյան աշտարակին՝ պահանջելով, որպեսզի կառավարությունը միջոցներ ձեռնարկի, որ Թուրքիայում բնակվողները խոսեն միայն թուրքերեն [2]: Հավելենք նաեւ որ Քերեսթեջյանի ակտիվությունը չի նկատվել երբ թուրքական խորհրդարանում քննարկվել եւ միաձայն ընդունվել է ազգային փոքրամասնությունների տնտեսական հալածանքի ամենաբացահայտ օրենքը՝ Ունեցվածքի հարկը, որի միջոցով առաջին հերթին հայկական համայնքը, ըստ էության, ենթարկվեց տնտեսական ցեղասպանության:

Թուրքիայում բազմակուսակցական համակարգի հաստատումից հետո, քաղաքական ասպարեզ մտած Դեմոկրատական կուսակցության ցուցակով պատգամավոր են դառնում երեք հայազգի գործիչներ. 1950-54թթ. Անդրե Վահրամ Բայար Քոջաբրյրքյանը, 1954-57թթ. եւ 1957-60թթ. Զաքար Թարվերը, 1957-60թթ. Մկրտիչ Շելեֆյանը: Ավելի ուշ՝ 1960թ. ռազմական հեղաշրջումից հետո, Թուրքիայի օրենսդիր մարմնում պետության կողմից նշանակվում են երկու հայազգի սենատորներ՝ Հերմինե Աղավնի Գալուստյանը եւ Սահակ Պերճ Թուրանը [1, s.294-295]:

Սակայն վերը թվարկված բոլոր պատգամավորների շարքում հատկապես առանձնանում է Մկրտիչ Շելեֆյանը, որի նպաստը համայնքային եւ ազգային խնդիրներին անուրանալի է: Դրամատիկ զարգացումներով հարուստ իր կյանքի տարբեր փուլերում Մկրտիչ Շելեֆյանը եղել է Թուրքիայի ներքին եւ արտաքին քաղաքականության, Ստամբուլի հայ համայնքի, ինչպես նաեւ գավառներում մնացած իսլամացված հայերի խնդիրների, հետագայում նաեւ Հայաստանի խորհրդային

հանրապետության եւ Սփյուռքի հարաբերությունների կիզակետում:

***

Մկրտիչ Շելեֆյանը ծնվել է 1914թ. Ադափազարում: Հայրը երկաթի վաճառական Գրիգոր Շելեֆյանն էր, իսկ մայրը՝ Քրիստինե Նիկողոսյանը: Հայոց ցեղասպանության ժամանակ Շելեֆյանների ընտանիքը տեղափոխվել եւ ապաստանել է Քյութահիայում: Ցեղասպանության առաջին ալիքից հետո, հրաշքով փրկված ընտանիքը կրկին վերադարձել է Ադափազար, սակայն ավելի ուշ քեմալականների առաջխաղացման ժամանակ տեղափոխվել եւ հաստատվել են Ստամբուլում՝ կորցնելով իրենց ունեցվածքի մեծագույն մասը: Շելեֆյանները խստորեն պահպանել են ազգային նկարագիրը եւ ամենեւին էլ երկրորդական չպետք է համարել այն, որ ընտանիքում հայախոսությունը եղել է բարձր մակարդակի վրա եւ Մկրտիչ Շելեֆյանի մայրը նույնիսկ վատ է տիրապետել թուրքերենին:

Մկրտիչ Շելեֆյանը արդեն երիտասարդ տարիքից ներգրավվել է առեւտրական գործունեության մեջ, իսկ զինվորական ծառայությունից հետո՝ 1941թ. սկսել է կառավարել հոր բիզնեսը՝ երկաթի առեւտուրը: 1950թ. Շելեֆյանը ամուսնացել է կեսարացի վաճառական ընտանիքի զավակ Երջանիկ Թահթաբուրունյանի հետ եւ այս ամուսնությունից ծնվել են նրա երկու զավակները՝ Արդենն ու Քրիստինեն: Գործարարության մեջ Մկրտիչ Շելեֆյանը ունեցել է գլխապտույտ հաջողություններ, որոնք տարբեր տարիներին ասեկոսեների տեղիք են տվել, սակայն բոլորն էլ միակարծիք են եղել նրա առեւտրային ընդունակությունների հարցում: Պոլսահայ գրող Վարդան Կոմիկյանը Շելեֆյանի մասին իր հոդվածում նշում է. «Առեւտրական հանճար մըն էր: Կան որ արուեստագէտ կը ծնին, Շէլլէֆեան վաճառական էր ծնած» [3]:

Իր առեւտրական եւ կազմակերպչական հմտությունների շնորհիվ Մկրտիչ Շելեֆյանը հետզհետե սկսել է որոշիչ դեր խաղալ Ստամբուլի հայ համայնքում: 1951թ. դարձել է Պոլսո հայոց պատրիարք Գարեգին Խաչատուրյանի խորհրդականը, իսկ 1953թ. ընտրվել է Թուրքիայի հայերի ազգային կենտրոնական

վարչության ատենապետ: Այս կառույցը, ըստ էության, Թուրքիայի հայերի կառավարման աշխարհիկ մարմինն էր, իսկ ատենապետը՝ համայնքի ղեկավարը: 1955թ. Մկրտիչ Շելեֆյանը ընտրվել է Ստամբուլի քաղաքապետարանի ավագանի եւ այդ պաշտոնը գրաղեցնում է մինչեւ 1957թ.:

Իր գործունեության հենց սկզբից էլ դրսեւորվել է Շելեֆյանի ազգային նկարագիրը: Դեռեւս 1934թ. ազգանվան օրենքի ընդունումից հետո փորձել են փոխել եւ թուրքացնել նրա ազգանունը՝ դարձնելով Շելեֆօղլու, սակայն նա կտրուկ դեմ է դուրս եկել եւ կարողացել պահպանել իր ազգանունը: Ստամբուլի քաղաքապետարանի ավագանի եղած տարիներին Շելեֆյանը կարողանում է բավական լավ կապեր հաստատել թուրք ամենատարբեր պաշտոնյաների, անգամ վարչապետ Ադնան Մենդերեսի հետ եւ այդ ամենը ծառայեցնել համայնքի շահերին: Այսպես, մեծապես նրա ջանքերով է բացվում Ստամբուլի Սուրբ Խաչ դպրեվանքը, որի կարեւոր գործառույթներից էր Հայոց ցեղասպանության ժամանակ բռնի իսլամացված եւ ուծացած հագարավոր հայերի երեխաներին Ստամբուլ տեղափոխելով՝ հայեցի կրթություն տալն ու այդ միջոցով ազգային ակունքներին վերադարձնելը: Իր այս գործունեության համար Շելեֆյանը բազմիցս է քննադատվել ազգայնամոլական եւ մոլեռանդ շրջանակների կողմից, որոնք նրան մեղադրել են «մուսուլման» երեխաներին քրիստոնեացնելու մեջ: Այդ տարիներին Մկրտիչ Շելեֆյանը կարողացել է թույլտվություն ստանալ Գալաթիայի քանդված հայկական եկեղեցու վերականգնման համար: Հարկ է հատուկ չեշտել, որ այդ եկեղեցին վերակառուցվել է հայկական ճարտարապետական ոճով, ինչը եզակի երեւույթ է Ստամբուլում: Այս եւ նմանատիպ այլ ծառայությունների համար նա արժանացել է Ստամբուլի հայ համայնքի երախտագիտությանը եւ պատահական չէ, որ Մկրտիչ Շելեֆյանի մահվան օրը՝ 1987թ. դեկտեմբերի 10-ը, համայնքում եւ Պոլսո պատրիարքարանում հայտարարվել է սգո օր:

Իր ակտիվ գործունեությունը, ինչպես նաեւ համայնքում ունեցած հեղինակությունը ստիպել են, որպեսզի Մկրտիչ Շելեֆյանով հետաքրքրվեն թուրքական իշխանությունները եւ 1957թ. խորհրդարանական ընտրություններից առաջ իշխող

Դեմոկրատական կուսակցության կողմից նա առաջարկ է ստացել կուսակցական ցուցակով մասնակցել ընտրություններին: Շելեֆյանը սկզբում մերժել է այդ առաջարկը՝ պատճառաբանելով իր բազմազբաղությունը, սակայն ավելի ուշ տեղի է տվել եւ ընդունել անձամբ Թուրքիայի վարչապետ Ադնան Մենդերեսի առաջարկը մասնակցել ընտրություններին: Ինչպես հետագայում պատմել է Մկրտիչ Շելեֆյանը, նա այդ ժամանակ Պոլսո պատրիարք Գարեգին Խաչատուրյանի հետ եղել է Լոնդոնում եւ վարչապետ Մենդերեսը այնտեղի թուրքական դեսպանատան միջոցով գտել է Շելեֆյանին եւ հեռախոսային զրույցում համոզել է տալ իր համաձայնությունը խորհրդարանական ընտրություններին մասնակցելու համար [4, 10.08.1984]: Ավելորդ չէ նշել, որ Շելեֆյանի դրական պատասխանի վրա որոշիչ ազդեցություն է ունեցել նաեւ Գարեգին պատրիարքի դիրքորոշումը: Այս հարցում եւ՛ հոգեւորական, եւ՛ աշխարհիկ գործիչների համար առաջնային է եղել հայ համայնքի շահերը, իսկ պատգամավորի հանգամանքը Շելեֆյանին թույլ կտար էլ ավելի արդյունավետ նպաստել համայնքային որոշ խնդիրների լուծմանը: Սակայն Շելեֆյանին պատգամավոր առաջադրելով՝ Դեմոկրատական կուսակցությունը եւս ակնկալում էր որոշակի օգուտներ, քանի որ նրա հեղինակության շնորհիվ իշխող կուսակցությունը մեծ թվով ձայներ էր ստանալու հայ համայնքից: Նկատենք նաեւ, որ Դեմոկրատական կուսակցության քաղաքական հակառակորդը՝ քեմալական Ժողովրդա-հանրապետական կուսակցությունը, որը մինչեւ 1950թ. միանձնյա իշխում էր Թուրքիայում, ազգային փոքրամասնությունների եւ հատկապես հայերի նկատմամբ վարել էր, մեղմ ասած, ծայրահեղ խտրական քաղաքականություն: Դա էլ ավելի սրվեց Թուրքիայի երկրորդ նախագահ եւ ԺՀԿ առաջնորդ Իսմեթ Ինենյուի կառավարման տարիներին՝ 1938-1950թթ. եւ ազգային փոքրամասնությունները խոր հակակրանք էին տածում վերջինիս հանդեպ: Մկրտիչ Շելեֆյանի քաղաքական նախընտրության մեջ որոշակի դեր է ունեցել նաեւ այդ հանգամանքը:

Ինչեւէ, Մկրտիչ Շելեֆյանը մտել է մեծ քաղաքականություն եւ 1957թ. ընտրվել Թուրքիայի ազգային մեծ ժողովի պատգամավոր: Հարկ է հատուկ շեշտել այն ուշագրավ փաստը, որ պատգամավոր ընտրվելուց հետո

Շելեֆյանը ընդգրկվել է խորհրդարանի բյուջեի հանձնաժողովի մեջ [4, 11.08.1984], որտեղ քննարկվել են տարբեր աստիճանի պետական գաղտնիքներ՝ կապված նաեւ ազգային անվտանգության համակարգի հետ եւ շատ հաճախ հանձնաժողովի նիստերը անցկացվել են դռնփակ: Մկրտիչ Շելեֆյանը ազգային փոքրամասնությունների միակ ներկայացուցիչն էր, ով ընդգրկվել է այդ հանձնաժողովում եւ փաստորեն մուտք է ունեցել պետական գաղտնիքներին: Պատգամավոր աշխատելու տարիներին Շելեֆյանը լայն թափով շարունակել է հայ համայնքի խնդիրների լուծմանը ուղղված իր գործունեությունը եւ այդ ընթացքում համայնքում դրական առաջընթաց է նկատվել: Չպետք է անտեսենք նաեւ այն իրողությունը, որ թուրքական խորհրդարանի պատգամավոր լինելով հանդերձ՝ Շելեֆյանը մշտապես կարեւորել է իր հայկական ինքնությունը եւ նրանց տանը անգամ արգելված է եղել թուրքերենն ու թուրքական երաժշտությունը:

1960թ. Թուրքիայում տեղ ունեցավ ռազմական հեղաշրջում, տապալվեց Դեմոկրատական կուսակցության իշխանությունը եւ ձերբակալվեցին մոտ 600 նախկին պետական պաշտոնյաներ, պատգամավորներ [5]: Ձերբակալվածների մեջ էր նաեւ Մկրտիչ Շելեֆյանը: Նրան առաջարկվել է մեղադրանք հակասահմանադրական գործողությունների համար: Նախկին քաղաքական վերնախավին տեղափոխել են Յասըադա կղզի, որտեղ էլ տեղի են ունեցել դատավարությունները: Ձերբակալվել է նաեւ մյուս հայ պատգամավորը՝ բժիշկ Զաքար Թարվերը: Ինչպես հետագայում պատմել է Մկրտիչ Շելեֆյանը, Յասըադա կղզի տեղափոխվելու ժամանակ ուղեկցող զինվորներից մեկը հրացանով հարվածել է Զաքար Թարվերի գլխին եւ ստացված վնասվածքից նա մահացել է բանտում՝ մեկ ամիս անց: Ուշագրավ է, որ Շելեֆյանը խիզախ պահվածք է դրսեւորել եւ՝ նախաքննության, որն ուղեկցվել է դաժան կտտանքներով, եւ՝ դատական նիստերի ժամանակ: Մասնավորապես՝ առաջադրված մեղադրանքի շրջանակներում քննվել է խորհրդարանի մի նիստ եւ այնտեղ ընդունված որոշումը: Չնայած որ Շելեֆյանը այդ նիստին մասնակցած չի եղել, սակայն կուսակցական համերաշխությունից ելնելով հայտարարել է. «Այդ որոշումներուն ատեն ես Անգարա չէի, բայց եթէ Անգարա գտնուէի, ես ալ ի նպաստ կը քուէարկէի: Հետս վարուեցէք

այնպէս ինչպէս պիտի վարուէիք եթէ հոն ըլլայի» [4, 15.08.1984]: Դատավարության արդյունքում Շելեֆյանը դատապարտվել է 4,5 տարվա ազատազրկման եւ տեղափոխվել Կեսարիայի բանտ, իսկ նրա ամբողջ ունեցվածքը բռնագրավվել է: Հետաքրքիր է, որ Շելեֆյանը իր ազատազրկումը անցկացրել է Թուրքիայի երրորդ նախագահ Ջելալ Բայարի հետ նույն խցում: Երիտթուրքական կուսակցության նախկին ակտիվ գործիչ Ջելալ Բայարը ռազմական հեղաշրջումից հետո դատապարտվել է մահվան, սակայն առաջացած տարիքի պատճառով պատիժը փոխվել է ցմահ բանտարկության: Ավելի ուշ նա ազատ է արձակվել. մահացել է 1986թ.՝ 103 տարեկանում: Մկրտիչ Շելեֆյանի հետ նույն բանտախցում անցկացրած տարիների ընթացքում նրանք բավական մտերմացել են եւ զրույցների ընթացքում Շելեֆյանը բազմաթիվ դրվագներ է պատմել հայ ժողովրդի պատմությունից, մշակույթից, ավանդույթներից, ինչից հետո Բայարը հայտարարել է, որ նոր նոր է սկսում ճանաչել հայերին եւ այն էլ Շելեֆյանի շնորհիվ:

1962թ. նորաստեղծ Արդարություն կուսակցությունը սկսել է ջանքեր գործադրել ռազմական հեղաշրջումից հետ դատապարտված պաշտոնյաներին եւ պատգամավորներին ազատ արձակելու ուղղությամբ եւ հենց նույն տարում 280 մարդ ազատվել է բանտերից, այդ թվում եւ Շելեֆյանը [5]: Ազատ արձակվելուց հետո Մկրտիչ Շելեֆյանը սկսել է քայլեր ձեռնարկել իր բիզնեսի վերականգնման ուղղությամբ: Ստեղծված իրավիճակում նա հրաժարվել է նորից մտնել ակտիվ քաղաքականության մեջ եւ գերադասել է ոչ հրապարակային աջակցել Արդարություն կուսակցության գործունեությանը՝ կրկին ընդդեմ Իսմեթ Ինենյուի: Նա մտերմացել է թուրքական քաղաքական դաշտի նոր եւ ակտիվ գործիչներից մեկի՝ Սուլեյման Դեմիրելի հետ, ով շուտով դարձել է վարչապետ (հետագայում՝ 1993-2000թթ. Թուրքիայի նախագահ): Այդ շրջանի իր ոչ հրապարակային գործունեության մասին հետագայում Շելեֆյանը նշում է. «Ես ալ մէկն եմ անոնցմէ որոնք չատ աշխատեցան որպէսզի Ինէօնիւի կառավարութեան անկումէն վերջ 1965-ին երեքով քօալիսիոն մը կազմուի» [4, 18.08.1984]:

Հրաժարվելով առաջարկվող պաշտոններից՝ Շելեֆյանը կրկին լծվել է հայ համայնքի խնդիրների լուծման գործին եւ վարչապետ Դեմիրելի հետ ունեցած իր մտերմությունը կրկին ծառայեցրել համայնքային շահերին: 1960թ. ռազմական հեղաշրջումից հետ լուծարվել եւ արգելվել է հայ համայնքի աշխարհիկ կառավարման մարմինը՝ Թուրքիայի հայերի ազգային կենտրոնական վարչությունը, սակայն այդ պայմաններում եւս Շելեֆյանը մնացել է համայնքի դե-ֆակտո աշխարհիկ ղեկավարը եւ շարունակել է ապահովել թուրքական կառավարության եւ հայ համայնքի միջեւ կապը [5]: Այդ շրջանում նա դարձել է համայնքային ամենամեծ հաստատության՝ Սուրբ Փրկիչ հայկական հիվանդանոցի հոգաբարձուների խորհրդի նախագահ: Կարեւոր է նկատել, որ Մկրտիչ Շելեֆյանը կարողացել է իր կապերն ու հեղինակությունը օգտագործել ոչ միայն նեղ համայնքային խնդիրների լուծման համար, այլեւ ավելի լայն համազգային խնդիրներում եւս: Նմանատիպ օրինակներից հարկ ենք համարում մեջբերել մեկը, որը, թերեւս, առաջին անգամ է հրապարակվում եւ դրվում գիտական շրջանառության մեջ: Այսպես, 1965թ. ապրիլի 24-ին, երբ Երեւանում Ծիծեռնակաբերդում պատրաստվել են նշել Հայոց ցեղասպանության 50 ամյակը, թուրքական իշխանությունները որպես հակաքայլ պահանջել եւ ստիպել են, որպեսզի Ստամբուլի հայ համայնքը քաղաքի կենտրոնական հրապարակներից մեկում՝ Թաքսիմում բողոքի ցույց կազմակերպի ընդդեմ ցեղասպանության հարցի: Սրանով թուրքական իշխանությունները փորձում էին սեպ խրել հայության մեջ եւ աշխարհին ցույց տալ, որ Թուրքիայի հայերը այլ կարծիքի էին: Ինչեւէ, համայնքի հոգեւոր իշխանությունները՝ ի դեմս երջանկահիշատակ պատրիարք Շնորհք Գալուստյանի եւ աշխարհիկ իշխանությունները՝ ի դեմս Մկրտիչ Շելեֆյանի համագործակցաբար կարողացել են տապալել թուրքական իշխանությունների վերոհիշյալ ծրագիրը եւ նշանակված ժամին Թաքսիմ հրապարակում հավաքվել են ընդամենը 20 մարդ: Թուրքական բազմաթիվ լրատվամիջոցներից եկած լրագրողները ձեռնունայն են հեռացել եւ միջազգային մամուլի համար նախատեսվող ռեպորտաժները չեն կայացել: Այս իրադարձությունից հետո Շելեֆյանը ամբողջովին իր վրա է վերցրել իշխանությունների ծրագրի տապալման

պատասխանատվությունը (ըստ երեւույթին պատրիարքին վտանգից զերծ պահելու համար): Այս առիթով Շելեֆյանին հրավիրել են Թուրքիայի ազգային անվտանգության Ստամբուլի վարչության պետի մոտ պարզաբանումների: Այստեղ էլ ցուցաբերելով համարձակություն՝ Շելեֆյանը հայտարարել է, որ 1915 թվականին անձամբ իր ընտանիքից 10 հոգի է զոհվել եւ ապրիլի 24-ը հայերի համար սգո օր է, ոչ թե հրապարակային միջոցառումների: Ընդհանրապես Հայոց ցեղասպանության խնդրի վերաբերյալ Շելեֆյանը դրսեւորել է հստակ դիրքորոշում. հրապարակային ելույթների ժամանակ չի անդրադարձել այդ թեմային, սակայն միեւնույն ժամանակ չի էլ արտահայտել թուրքական պաշտոնական թեզի պարտադրած մոտեցումները: Իսկ ոչ հրապարակային շփումների ժամանակ, անգամ վարչապետ Դեմիրելի հետ զրույցում, հստակ պնդել է, որ Թուրքիան պետք է ընդունի Հայոց ցեղասպանության փաստը, ինչին Դեմիրելը պատասխանել է, որ այդ դեպքում նրանք կկորցնեն իշխանությունը:

Մկրտիչ Շելեֆյանի դիվանագիտական հմտությունները դրսեւորվել են նաեւ արտաքին քաղաքականության ոլորտում. 1960-ականներին նա ակտիվ, բայց ոչ հրապարակային դեր է խաղացել թուրք-հունական բանակցություններում: Կիպրոսի խնդրի հետ կապված Թուրքիայի եւ Հունաստանի լարված հարաբերությունների ժամանակ Շելեֆյանը մի քանի գաղտնի հանդիպումներ է ունեցել հունական զինվորական եւ քաղաքական բարձրաստիճան ղեկավարների, այդ թվում եւ՝ վարչապետեր Պապանդրեուի ու Ստեֆանոպուլոսի հետ: Այս ամենի արդյունքում կասեցվել է թուրքական ռազմական ներխուժումը Կիպրոս: Այդ իրադարձություններից տարիներ անց էլ 1984թ. Մկրտիչ Շելեֆյանը չի բացում բոլոր փակագծերը կապված Թուրքիայի եւ Հունաստանի միջեւ իր միջնորդական գործունեության մասին. «Դեռ ժամանակը չէ հասած հրապարակելու թէ ինչեր էին անոնք: Պետական գաղտնիք են եւ մինչեւ այսօր չեն հրապարակուած: Օր մը եթէ ժամանակը գայ, այդ մասին ալ կը խօսինք» [4, 18.08.1984]: Բանակցելու համար նրա թեկնածության ընտրությունը պայմանավորված է եղել այն հանգամանքով, որ Շելեֆյանը մի կողմից եղել է Թուրքիայի վարչապետ Սուլեյման Դեմիրելի վստահելի մարդը, իսկ մյուս կողմից մեծ հեղինակություն է վայելել հունական կողմում: Այդ

վստահությունը բխել է նաեւ նրանից, որ Շելեֆյանը ժամանակին մեծ ուշադրություն է դարձրել եւ զգալի օգնություն ցույց տվել Ստամբուլի հունական համայնքին եւ Կոստանդնուպոլսի տիեզերական պատրիարքությանը: Պոլսո հունաց տիեզերական պատրիարք Աթենագորասը հիանալի հարաբերություններ է ունեցել Մկրտիչ Շելեֆյանի հետ, իսկ վերջինս իր այդօրինակ վերաբերմունքը հունական համայնքի նկատմամբ բացատրել է նրանով, որ փոքրամասնությունները Թուրքիայում ունեն նմանատիպ խնդիրներ եւ պետք է համախմբված լինեն, քանի որ մեկի տկարացումը ազդելու է մյուսի վրա: Մեզ մոտ է գտնվում Հունաց պատրիարքի տված շնորհակալագիրը Մկրտիչ Շելեֆյանին, որը պահվում է նրա անձնական արխիվում: Շնորհակալագրում երախտիքի բազմաթիվ խոսքեր են շռայլված, ինչպիսիք են. «Երախտապարտ ենք Ձերդ սիրելի Ազնվափայլությանը մեր գործերի մասին հետաքրքրվելու, ինչպես եւ Ձեր անգնահատելի ծառայությունների համար» [6]:

1960-ական թվականների վերջին Թուրքական քաղաքական, լրատվական դաշտում սաստկացել են սպառնալիքները, ճնշումները Մկրտիչ Շելեֆյանի հասցեին: Նրա անվան շուրջ հյուսվել են աղմկահարույց պատմություններ եւ դրանով էլ ավելի բորբոքել մոլեռանդ շրջանակներին: Հալածանքների այդ ողջ համալիրի մեջ առաջնային էր նրա հայկական ծագումը, որը Թուրքիայում միշտ էլ թշնամաբար է ընկալվել: Շելեֆյանը միաժամանակ դարձել է եւ՛ աջ ծայրահեղականների, եւ՛ ձախ ծայրահեղականների թիրախը: Սպառնալիքները նրա հասցեին գնալով ահագնացել են եւ սկսել են վերաբերել նաեւ ընտանիքի անդամներին, մասնավորապես՝ աղջկան: 1970թ. Ստամբուլում սպանված մի վարձու մարդասպանի գրպանից ոստիկանները գտել են Շելեֆյանի անունն ու հասցեն, այսինքն՝ սպանվելու վտանգը ավելի ռեալ էր դարձել [4, 18.08.1984]: Այս ամենը հարկադրել են Մկրտիչ Շելեֆյանին մտածելով ընտանիքի անվտանգության մասին՝ նրանց հեռացնել Թուրքիայից: Այդ ժամանակ նրա որդին՝ Արդենը ուսանելիս է եղել Շվեցարիայում եւ Շելեֆյանը որոշում է այնտեղ տեղափոխել կնոջն ու աղջկան, իսկ ինքը վերադառնա Թուրքիա եւ փորձի դիմակայել: Սակայն Թուրքիայից նրա հեռանալուց երկու օր անց ամբողջ Թուրքական մամուլը հեղեղվել է այն տեղեկությամբ, թե իբր

Մկրտիչ Շելեֆյանը փախել է երկրից՝ իր հետ տանելով ահռելի գումար: Ստեղծված իրավիճակը արդեն անհնար է դարձրել նրա վերադարձը Թուրքիա, իսկ իր մտերիմները այդ թվում եւ քաղաքական գործիչները խուսափել են օժանդակել նրան՝ վախենալով իրենց քաղաքական հեղինակության եւ անվտանգության համար:

Այդպիսով՝ 1970թ. Մկրտիչ Շելեֆյանը հաստատվում է Շվեցարիայում, որտեղ դառնում է չվեցարահայ համայնքի ազդեցիկ անուններից մեկը: Ինչպես գրում է "The Armenian Reporter" թերթը. «Տարիներ շարունակ Շվեցարիայում բնակվելով՝ Շելեֆյանը դարձավ Ժնեւի փոքրիկ հայ համայնքի առաջնորդ եւ արժանացավ համայնքի ու ամբողջ աշխարհի եկեղեցական առաջնորդների վստահությանը» [5]: Հայաստանի ազգային արխիվում ՀԽՍՀ Սփյուռքահայերի հետ մշակութային կապերի հանրապետական կոմիտեի ֆոնդերից մեկում հանդիպում ենք Շելեֆյանի՝ Շվեցարիայում իրականացրած գործունեության մասին հետեւյալ տեղեկությանը. «Շելեֆյանը պետական գործչի իր ողջ փորձը, դիվանագիտական ընդունակությունները եւ, ի վերջո, ժամանակը ի սպաս է դրել հայ համայնքի համար» [7]: Մկրտիչ Շելեֆյանը լուրջ ներդրում է ունեցել չվեցարահայ համայնքի եւ Խորհրդային Հայաստանի կապերի ամրապնդման հարցում: Սկսած 1975 թվականից նա պարբերաբար այցելել է Խորհրդային Հայաստան եւ այցերի ընթացքում բավական լավ հարաբերություններ է ձեւավորել այն ժամանակվա Հայաստանի քաղաքական եւ հոգեւոր իշխանությունների, մտավորականների հետ: Շելեֆյանի վրա իրոք մեծ տպավորություն է թողել Հայաստանը եւ իր այցերի մեկնարկից արդեն երկու տարի անց՝ 1977թ. ՀԽՍՀ Սփյուռքահայերի հետ մշակութային կապերի հանրապետական կոմիտեի նախագահ Վ. Համազասպյանին ուղղված նամակում նա չի թաքցնում իր հիացմունքն ու հոգեկան ապրումները. «Ուրախությունն պատճառէց նաեւ մեզի այն զգալի բարեփոխումները, գրեթէ ամէն մարգի մէջ: Սեւանի ճամփուն եզերումներու սարքաւորումը ո՞րքան գունագեղ ու չէնչող է: Մեր հայրենիքը հետզհետէ կը լքէ իր նախկին տխուր դիմագիծը՝ դառնալու համար հոյակապ, արդիական, գուարթ ու չէնչող Հայաստան մը, նման իր պատմութեան որ թաղելով իր տխուր անցեալը կը յառաջանայ դէպի երջանիկ ու փայլուն ապագայի

մը: Մեր արտասահմանի հայը կը տառապի որքան ալ ան ըլլայ բարեկէցիկ ու հարուստ: Փայլուն արտաքինով մեր տխուր հոգները կը ջերմանան ու կերջանկանան միմիայն հայրենիքի տաքուկ հողերուն եւ սրտերուն մէջ: Թող անոնք մասնաւորաբար որ կուգեն մեկնիլ Հայաստանեն գիտնան Հայրենիքին այս արժէքը» [8]: Տարիներ անց՝ 1987թ. մայիսի 23-ին ՀԽՍՀ Սփյուռքահայերի հետ մշակութային կապերի հանրապետական կոմիտեի այն ժամանակվա նախագահ Կ.Դալլաքյանին ուղղված իր նամակում, խոսելով չվեցարահայ համայնքի եւ Խորհրդային Հայաստանի հարաբերություններում նկատված առաջընթացի ու այդ ուղղությամբ իր ներդրած ջանքերին մասին՝ Շելեֆյանը նշում է. «Պիտի ուզէի, վերստին, յիշեցնել թէ, նախապէս գաղութիս ժանգոտած հունէն գամը դուրս քաշելը եւ դէպի Հայրենիք ուղղիլը, շատ աւելի դժուար էր, քան թէ այժմ» [9]:

1980թ. Թուրքիայում կրկին տեղի է ունենում ռազմական հեղաշրջում եւ որոշ ժամանակ անց՝ 1983թ. թուրքական կառավարությունը անդրադառնում է Մկրտիչ Շելեֆյանին. ըստ թուրքական իշխանությունների, Շելեֆյանը զբաղվել է «հակաթուրքական գործունեությամբ» եւ մինչեւ 1983թ. օգոստոսի 31-ը Թուրքիա չվերադառնալու դեպքում զրկվելու էր այդ երկրի քաղաքացիությունից եւ պետականացվելու էին նրա գույքն ու ունեցվածքը: Այս մասին տեղեկանալով՝ Մկրտիչ Շելեֆյանը 1983թ. օգոստոսի 31-ին նամակ-հեռագիր է հղում Թուրքիայի նախագահ Քենան Էվրենին, իսկ նամակի կրկնօրինակը՝ ներքին գործերի նախարար Սելահեթթին Զեթիներին: Մեզ մոտ գտնվող այս ուշագրավ նամակում Շելեֆյանը Թուրքիայի կառավարության կողմից այդ որոշման ընդունման ժամանակի ընտրությունը պայմանավորում է ԱՍԱԼԱ-ի Օռլիի գործողության հետ: Իսկ անդրադառնալով իր գույքի առգրավման հարցին՝ Շելեֆյանը գուգահեռներ է տանում Հայոց ցեղասպանությունից հետո հայերի լքված գույքի խնդրի հետ. «Իրավական պետությունները բարկությամբ չեն առաջնորդվում եւ այս վերջին ունեցվածքն էլ տխրահռչակ «լքյալ գույքի» օրենքը հիշեցնող ձեւով չեն բռնագրավում« [10]: Խոսելով իրեն Թուրքիայի քաղաքացիությունից զրկելու սպառնալիքին՝ Մ. Շելեֆյանը հատուկ ընդգծելով նշում է. «Եկող եւ գնացող ոչ մի կառավարություն չի կարող ինձնից խլել

այն իրողությունը, որ ես այս հողերի հարազատ զավակն եմ, հողեր, որտեղ դարերով ծնվել ու ապրել են իմ նախնիները: Եվ մի կարծեք, որ ես այս հեռագիրը ուղարկում եմ ձեր որոշումը փոխելու նպատակով: Իմ ցեղի մեջ խնդրել, մուրալ, պնակալեզություն բառերը գոյություն չունեն» [10]: Այս նամակից տասը ամիս անց՝ 1984թ. հունիսի 22-ին Շվեցարիայում (Ժնեւ) Թուրքիայի հյուպատոսությունից փոխհյուպատոս Օմեր Թարքանի ստորագրությամբ պաշտոնական գրություն է ուղարկվում Մկրտիչ Շելեֆյանին, որտեղ նշված է. «Քանի որ հրապարակման օրվանից մեկ ամսվա ընթացքում հայրենիք չեք վերադարձել եւ համապատասխան մարմիններին չեք հանձնվել՝ Թուրքիայի քաղաքացիության թիվ 403 օրենքի 25-րդ հոդվածի համաձայն Թուրքիայի Նախարարների խորհրդի 27.03.1984 թվագիր 84/7857 որոշմամբ զրկվել եք Թուրքիայի քաղաքացիությունից: Նույն որոշմամբ նախատեսվում է ձեր գույքը փոխանցել գանձարանին» [11]: Ավելին՝ թուրքական իշխանությունները Մկրտիչ Շելեֆյանի՝ Թուրքիայի նախագահ Քենան Էվրենին ուղված նամակը համարելով անարգանք եւ սպառնալիք՝ նրա դեմ քրեական գործ են հարուցում Անկարայի դատարանում:

Այսպիսով կարող ենք նշել, որ 20-րդ դարի պոլսահայ եւ սփյուռքահայ իրականության մեջ Մկրտիչ Շելեֆյանը քաղաքական, համայնքային գործչի, հմուտ դիվանագետի եւ գործարարի վառ կերպար է: Իր գործունեության մեծ մասը ծավալելով Թուրքիայում՝ նա կարողացել է պահպանել եւ հպարտանալ իր ազգային ինքնությամբ, արժանապատիվ պահվածքով հասել է որոշակի դիրքերի եւ այդ ամենը ծառայեցրել համայնքային ու ազգային շահերին: Մկրտիչ Շելեֆյանի օրինակը նաեւ ցույց է տալիս, որ ցանկության եւ համարձակության դեպքում հնարավոր է հայկական նկարագիրը պահպանել եւ հայեցի գործել անգամ թուրքական դժնդակ իրականության մեջ:

ԱՂԲՅՈՒՐՆԵՐ ԵՎ ԳՐԱԿԱՆՈՒԹՅՈՒՆ

Ozdoan G., Ustel F., Karakal K., Kentel F., Turkiyede Ermeniler: Cemaat-Birey-Yurtta, stanbul, 2009.

Hur A., Keresteciyan olmak m zor, Turker olmak m?, Agos, 15,04, 2011.

Կոմիկեան Վ., *Մկրտիչ Շէյլէֆեանի քաղցր յիշատակին*, *Նոր Մարմարա*, 26,01,1988:

Մկրտիչ Շէյլէֆեանը կը լուսաբանէ (Ալթան Օյմէնի հարցազրույցը Մկրտիչ Շելեֆյանի հետ), *Նոր Մարմարա*, 8-20, 08,1984:

Mr. M. Shelefyans Life Takes a New Turn as He Is Imprisoned After Military Coup, The Armenian Reporter, New York, 13,09,1984.

Հունաց պատրիարք Աթենագորասի շնորհակալական ուղերձը Մկրտիչ Շելեֆյանին, *Մ. Շելեֆյանի անձնական արխիվ*:

Հայաստանի ազգային արխիվ, *ֆոնդ* 875, *ցուցակ* 16, *գործ* 103:

Հայաստանի ազգային արխիվ, *ֆոնդ* 875, *ցուցակ* 8, *գործ* 209:

Հայաստանի ազգային արխիվ, *ֆոնդ* 875, *ցուցակ* 15, *գործ* 523:

Մկրտիչ Շելեֆյանի նամակը Թուրքիայի նախագահ Քենան Էվրենին, *Մ. Շելեֆյանի անձնական արխիվ*:

Ժնեւում Թուրքիայի փոխհյուպատոս Օմեր Թարքանի պաշտոնական գրությունը Մկրտիչ Շելեֆյանին, *Մ. Շելեֆյանի անձնական արխիվ*:

Ծանոթագրություններ

Հոդվածն արտատպված է «Նորավանք» գիտակրթական հիմնադրամի «21-րդ դար» ամսագրի 2011թ. թիվ 5 համարից:

1. *Հոդվածում օգտագործել ենք Մկրտիչ Շելեֆյանի անձնական արխիվում (ԺՆ§) պահվող արժեքավոր § ուշագրավ փաստաթղթեր, որոնց, ինչպես նա§ Շելեֆյանի գործունեությանը վերաբերող բազմաթիվ այլ*

տեղեկությունների, համար շնորհակալություն ենք հայտնում Արդեն Շելեֆյանին:

2. Ընդհանուր առմամբ Թուրքիայի Հանրապետության պատմության ընթացքում ազգային ժողովի պատգամավոր են դարձել ազգային փոքրամասնությունների 24 ներկայացուցիչ՝ ներառյալ 2011 թվականին Մարդինից ընտրված ասորի փաստաբան Էրոլ Դորան:

3. Խոսելով ազգային փոքրամասնությունների նկատմամբ կիրառված հալածանքների մասին՝ չենք կարող չանդրադառնալ 1955թ. սեպտեմբերի 6-7-ը Ստամբուլում § Իզմիրում տեղի ունեցած հայերի ու հույների նկատմամբ ջարդարարություններին, որոնք կազմակերպված էին իշխանությունների կողմից, իսկ այդ ժամանակ արդեն իշխում էր Դեմոկրատական կուսակցությունը: Սա վկայում է այն մասին, որ անկախ իշխանության ղեկին գտնվողների քաղաքական կողմնորոշման, ազգային փոքրամասնությունների նկատմամբ թուրքական քաղաքականությունը եղել է ընդգծված թշնամական: 1955թ. սեպտեմբերի 6-7-ի հարձակումների ժամանակ ավերվել են բազմաթիվ տներ, խանութներ, արհեստանոցներ, բռնությունների են ենթարկվել հարյուրավոր մարդիկ: Այդ դեպքերից հետո թուրքական կառավարությունը փորձել է մեղմել իրավիճակը՝ փոխհատուցում տալով տուժածներին § Մկրտիչ Շելեֆյանը անձամբ է բանակցել վարչապետի քարտուղարության հետ այդ հարցերի շուրջ:

4.Հայոց ցեղասպանությունից հետո Շվեցարիայում ստեղծվել է որբախնամ միություն, որի ջանքերով այնտեղ են տեղափոխվել բազմաթիվ հայ որբեր (տես՝ Հայաստանի ազգային արխիվ, ֆոնդ 875, ցուցակ 16, գործ 103, թ. 1): Այս որբերն են հետագայում կազմել շվեցարահայ համայնքի կորիզը, որին 20-րդ դարի կեսերից սկսած ավելացել են Թուրքիայից § Մերձավոր Ար§ելքի այլ երկրներից արտագաղթած հայերը:

Armenians in Turkey

From Wikipedia, the free encyclopedia

Armenians presently living in Turkey are a remnant of what once was a much larger community that existed for hundreds of years and long before the establishment of the Sultanate of Rum. Estimates for the number of Armenian citizens of the Ottoman Empire in the decade before World War I range between 1.3 to 1.8 million. During the Ottoman Empire, the Armenians of Turkey were active in business and trade, just like the Greeks and Jews[3] of Turkey.

When Constantinople finally became a part of Ottoman Empire, financial support was given to Orthodox Armenians by the Sultan, so they could build their churches on the land of the Empire. Many of the Armenian churches in Anatolia and Istanbul, were built in 1453 or after reflecting tolerance of the Ottoman Empire to other ethnic groups and various religions living under their control during that time.

Starting in the late nineteenth century, political instability, dire economic conditions, and continuing ethnic tensions prompted the emigration of as many as 100,000 Armenians to Europe, the Americas and the Middle East. This massive exodus created the modern Armenian diaspora worldwide based on mainly Ottoman Armenian populations emigrating in large numbers, in addition to some emigration from the Caucasus which was more towards Russia.

There was conflict between Armenians and Turks between 1892 and 1915. The Armenian Genocide[4] followed in 1915–1916 until 1918, during which the Ottoman government of the time ordered the deportation and killing of 0.9 to 1.2 million Armenians because of alleged political and security considerations. These measures affected a huge majority of Armenians, an estimated 75%-80% of all the Armenians living in the Ottoman Empire during World War I. Many died directly through Ottoman massacres and atrocities, while others died as a result of mass deportations and forced population movements, and more through Kurdish militia attacks.

As for the remaining Armenians in the Eastern parts of the country, they found refuge by 1917–1918 in the Caucasus and eventually within the areas controlled by the newly established Democratic Republic of Armenia and never returned to their original homes in Eastern Turkey (composed of the 6 vilayets, namely (Erzurum, Van, Bitlis, Diyarbekir, Mamuretelaziz, and Sivas).

Some Armenians, about 300,000 according to some estimates, were adopted by Turks and Kurds or married into Muslim populations in a

process of Turkification and Kurdification to avoid facing a similar fate.[5][6]

Most of the Armenian survivors ended up in northern Syria and the Middle East in general, with some temporarily returning to their homes in Turkey at the end of World War I particularly during the French Mandate, as a result of France being allocated the control of southeastern Turkey and all of Cilicia according to the Sykes–Picot Agreement. The Armenian population suffered a final blow with ongoing massacres and atrocities throughout the period 1920–1923, during the Turkish War of Independence, those suffering the most being the remnants of the Armenians remaining in the East and the South of the country, in addition to the Greeks in the Black Sea Region. Mass deportations of Turkey's surviving Armenian population continued especially after the withdrawal of the French forces from the area. The few remaining Armenians mostly fled.

By the end of the 1920s, only a handful of Armenians were left in Turkey scattered sparsely throughout the country, with the only viable Armenian population remaining in the Istanbul area and its environs.

The present Armenian population is estimated between 40,000 and 70,000 mostly living in Istanbul and the environs. Even the small number of actual Turkish Armenians living in Turkey is diminishing further due to emigration to Europe, Americas and Australia.

The community is recognized as a separate "millet" in the Turkish system and has its own religious, cultural, social and educational institutions and its distinct media. The Turkish Armenian community struggles to keep its own institutions and schools open and media running, against diminishing demand due to emigration and quite considerable economic sacrifices.

The Turkish Armenian community is divided into a majority Apostolic Orthodox Armenians belonging to the Armenian Apostolic Church with a small minority belonging to the Armenian Catholic Church and the Armenian Evangelical Church.

Vakıflı Կ**ֆ**ուՅ (Armenian: Վաքիֆ — Vakif) is the only remaining ethnic Armenian village in Turkey.[7][8] Located on the slopes of Musa Dagh in the Samandağ district of Hatay Province, the village overlooks the Mediterranean Sea and is within eyesight of the Syrian border. It is home to a community of about 130 Turkish-Armenians.[8]

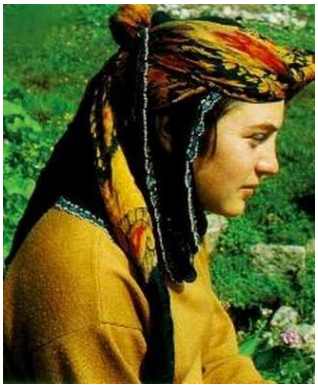
Hamsheni woman in traditional dress

The Hemshin Peoples are a number of diverse groups of people who in the past or present have been affiliated with the Hemşin area[9][10][11] which is in Turkey's eastern Black Sea region.

They are called (and call themselves) as Hemshinli (Turkish: Hemşinli), Hamshenis, Homshentsi (Armenian: Համշենի) meaning resident of Hemshin (historically Hamshen) in the relevant language.[12] The term "The Hemshin" is used also in some publications to refer to Hemshinli.[13][14]

The area was annexed by the Ottoman Empire in the 15th century and during the Ottoman period, there was a process of migrations and Islamization.[15] The details and the accompanying circumstances for the migrations and the Islamization process during the Ottoman era are not clearly known and documented.[16]

Most sources agree however that prior to Ottoman era, the great majority of the residents of Hemshin were mainly ethnic Armenians and members of the Armenian Apostolic Church and practiced Christianity. They also kept a lot of the elements of Armenian ethnicity in their traditions and local language to this day.

As a result of those developments, distinctive communities with the same generic name have also appeared in the vicinity of Hopa, Turkey as well as in the Caucasus. Those three communities are almost oblivious to one another's existence.[17]

Within Turkey, are found the Hemshinli of Hemshin proper (also designated occasionally as western Hemshinli in publications) are Turkish-speaking Sunni Muslims who mostly live in the counties (ilçe) of Çamlihemşin and Hemşin in Turkey's Rize Province.

Also in Turkey are the Hopa Hemshinli (also designated occasionally as eastern Hemshinli in publications) are Sunni Muslims and

mostly live in the Hopa and Borçka counties of Turkey's Artvin Province. In addition to Turkish, they speak a dialect of western Armenian they call "Homshetsma" or "Hemşince" in Turkish.[18]

In addition, outside the republic of Turkey, Homshentsik (also designated occasionally as Northern Homshentsik in publications) are Christians who live in Abkhazia and in Russia's Krasnodar Krai. They speak Homshetsma as well.[19] There are also some Muslim Hemshinli living in Georgia and Krasnodar, Russia and some Hemshinli elements amongst the Meskhetian Turks.[20]

Armenian presence in Turkey is reinforced by a constant flow of illegal immigrants from Armenia who settle in Turkey in search of better job opportunities. Despite a negative public opinion in Armenia of "an Armenian who works for a Turk" as a result of the century-long uneasy relationship between the two countries, by 2010, there were between 22,000 and 25,000 Armenian citizens living illegally in Istanbul alone, according to Turkish officials.[21] They are often employed in Turkish households to provide domestic services, such as cooking and cleaning. According to a 2009 interview poll of 150 Armenian work migrants, the majority are women.[21] In 2010, amid Armenia's push for the recognition of the 1915 events as genocide, Prime Minister Erdoğan threatened to deport the illegal immigrants back to Armenia,[22] however the situation gradually thawed. Some Armenian immigrants do not discuss ever returning to their homeland having adapted to life in Turkey.[21] Beginning in 2011, children of the Armenian citizens living illegally in Istanbul have been allowed to attend local Armenian-language schools.[23]

Armenians in Turkish national movement

The traditional Armenian political parties were known to be very active in Armenian-Turkish political life from the 1890s to 1915 at least) and this included the Armenian Revolutionary Federation (ARF - Dashnagtsutiun), the Social Democrat Hunchakian Party (Hunchak) and the Armenakan Party, the predecessor of the Armenian Democratic Liberal Party (Ramgavar Party). But the activities of all these Armenian parties were curtailed after 1915 and it has been the status quo ever since that they play no legal role in Turkish-Armenian politics, though remaining very active in the rest of the Armenian diaspora.

However Armenian vigilantes belonging to these same parties, and most prominently the Armenian Revolutionary Federation (ARF) launched a campaign of assassinations of political Turkish leaders perceived to have had an active role in "planning" and "ordering" the Armenian Genocide and convicted by the Turkish Courts-Martial of 1919-

20. The ARF's campaign known as Operation Nemesis was continued relentlessly to pursue such leaders worldwide and at least 7 of the Ittihadist leaders were killed by the Armenian vigilantes. These included: Talat Pasha (assassinated on March 15, 1921 in Berlin), Enver Pasha (killed on August 14, 1922 in Tajikistan), Said Halim Pasha (assassinated on December 5, 1921, in Rome), Bahattin Şakir (assassinated on April 17, 1922 in Berlin), Jemal Azmi (assassinated on April 17, 1922 in Berlin) and Jemal Pasha (assassinated on July 25, 1922 in Tbilisi).

Mustapha Kemal Pasha and His Party 179

TWO OFFICERS OF ARMENIAN HERITAGE
The Armenian aide-de-camp to Mustapha Kemal Pasha, and Lieutenant Kachidoorian of the American Army who was interpreter with the mission

In stark difference from all other Armenian diaspora centers, that are highly politicized and where the traditional political parties of the diaspora such as "Dashnags", the "Hunchaks" and the "Ramgavars" play an important role in many aspects of Armenian political and community life and in pursuit of the Armenian Question and Armenian nationalism, the Turkish Armenians remain, for very obvious political and historical reasons, generally immune, at least publicly, to any allegiances to any of the traditional Armenian political parties, as these parties remain de-facto prohibited parties in Turkey. Thus at many times, the political as well as the religious leadership of the Turkish Armenians and the Armenian-language media in Turkey as well have been known not only to shun off the political standpoints and tactics of the Armenian parties in the diaspora, but also to remain very critical regarding the more militant positions those parties take regarding the Armenian Question, as they may relate directly to the status of the Armenians in Turkey and the fear of possible repercussions on the well-being and the future of the Armenian

community of Turkey. This is a unique position unparalleled anywhere else in the diaspora.

Some even point to the fact that in the early 1920s, there were a number of Armenians in Mustafa Kemal Ataturk's movement, even actively aiding him in his Turkish National Movement and supporting his Kemalist ideology and secular movement. The Armenians perceived in the secular state established by Ataturk a way of survival for the remnants of Armenians still in Turkey. They were encouraged by him ordering the trial of a number of leaders of the previous Ittihadist regime for the accusation of committing atrocities against the minorities in Turkey during World War I, including against the Armenians.

The wealth tax known as Varlık Vergisi, a Turkish tax levied on the wealthy citizens of Turkey by a law enacted on November 11, 1942, with the stated aim of raising funds for the country's defense in case of an eventual entry into World War II had devastating effect on the ethnic minorities of Turkey, and most importantly the Armenian community.[24][25] The draconian law came under harsh criticism, as property holders had to sell a lot of their assets at greatly deflated prices or such assets were confiscated by the authorities. The unpopular law was abolished on March 15, 1944.

The Armenians of Turkey were also highly critical of the activist role that the Armenian Secret Army for the Liberation of Armenia (ASALA), the Justice Commandos Against Armenian Genocide (JCAG), Armenian Revolutionary Army (ARA) and other Armenian guerrilla organizations played in targeting Turkish diplomats and interests worldwide at the height of their anti-Turkish campaign in the 1970s and 1980s. The fears of the Turkish Armenians were justified with the fact that at many times, Turkish-Armenian institutions and even religious centers were targeted by threats and actual bombings in retaliation of the acts of ASALA, JCAG, ARA and others.

The Turkish-Armenian Artin Penik committed suicide in 1982 by self-immolation in protest of the attack on 7 August 1982 in Ankara's Esenboğa International Airport[26] by the Armenian Secret Army for the Liberation of Armenia. Penik died five days after he set himself on fire in Taksim plaza, the main square of Istanbul, Turkey, but his stance was highly mediatised by the Turkish mass media as a protest of most Turkish-Armenians against such attacks. Nine people had been killed and more than 70 wounded in the attack on the Turkish airport.

Another turbulent point for the Armenian community of Turkey was the highly-publicized public trial of the Armenian gunman and one of the perpetrators of the operation, the 25-years old Levon Ekmekjian, who was found guilty and eventually hanged at Ankara's civilian prison on January 30, 1983. He had been sentenced to death in September 1982 after

having confessed that he had carried out the airport attack with another gunman on behalf of ASALA, and despite the fact that he publicly condemned violent acts during his own trial and appealed to the Armenian militants to stop the violence.

The Turkish Armenian Reconciliation Commission (TARC)[27] was set up in July 2001 a joint project of a number of Turkish and Armenian intellectuals and political experts to discuss various aspects of the Turkish-Armenian relations and approving a set of recommendations to the governments of Turkey and Armenia on how to improve the strained relations between the two countries.

Thousands of Turks joined Turkish intellectuals in publicly apologizing for the World War I era mass killings and deportations of Armenians in the Ottoman Empire. The unprecedented apology was initiated by a group of 200 Turkish academics, journalists, writers and artists disagreeing with the official Turkish version of what many historians consider the first genocide of the 20th century. Their petition, entitled "I apologize," was posted on a special website http://www.ozurdiliyoruz.com/.

On the occasion of a World Cup qualifying match between the two national football teams of Turkey and Armenia in the Armenian capital Yerevan, and following the Armenian President Serzh Sargsyan's invitation to attend the match, on 6 September 2008, the Turkish President Abdullah Gul paid a breakthrough landmark visit to Armenia that he said "promises hope for the future" for the two countries.[28] The Armenian president Sargsyan will reciprocate the visit to Turkey during 2009.[29]

[edit]Local politics

The Armenians in Turkey used to be active in Turkish politics. The Turkish-Armenian Sarkis "Aghparik" Cherkezian and Aram Pehlivanyan (Nickname: Ahmet Saydan) played a pivotal role in the founding of the Turkish Communist Party. There used to be Armenian activists in many other Turkish political parties as well. However no Armenian has been elected as Member of Parliament to the Grand National Assembly of Turkey since 1960.

Hrant Dink, the Turkish-Armenian journalist, writer and political activist, and the chief editor and publisher of Agos had carved himself a position of that of a very prominent figure for conveying the ideas and aspirations of the Armenian community in Turkey not only for Turkish-Armenians but for many Armenians worldwide. His newspaper Agos had played an important role in presenting Armenian historical grievances through publishing of articles and opinions in the Turkish language addressed to the Turkish public opinion. His assassination[30] in front of his newspaper offices on January 19, 2007 turned into an occasion for expression of national grief throughout Turkey and the rallying of great

support for the concerns of the Armenian community in Turkey by the general Turkish public.

A panorama from Halaskargazi Boulevard in the Şişli district of Istanbul

Dink was best known for advocating Turkish-Armenian reconciliation and human and minority rights in Turkey; he was often critical of both Turkey's denial of the Armenian Genocide, and of the Armenian diaspora's campaign for its international recognition. Dink was prosecuted three times for denigrating Turkishness, while receiving numerous death threats from Turkish nationalists. At his funeral, one hundred thousand mourners marched in protest of the assassination, chanting "We are all Armenians" and "We are all Hrant Dink". Criticism of Article 301 became increasingly vocal after his death, leading to parliamentary proposals for repeal of the law.

The Armenian Patriarchate of Istanbul (officially Armenian Patriarchate of Constantinople) is, since 1461, the religious head of the Armenian community in Turkey. The Armenian Patriarchate of Constantinople has exerted a very significant political role earlier and today still exercises a spiritual authority, which earns it considerable respect among Orthodox churches. The Armenian Patriarchate of Constantinople recognizes the primacy of the Supreme Patriarch and Catholicos of All Armenians, in the spiritual and administrative headquarters of the Armenian Church, the Mother See of Holy Etchmiadzin, Vagharshapat, Republic of Armenia, in matters that pertain to the worldwide Armenian Church. In local matters, the Patriarchal See is autonomous.

Archbishop Patriarch Mesrob II Mutafyan of Constantinople is the 84th Armenian Patriarch of Constantinople under the authority of the Supreme Patriarch and Catholicos of All Armenians.

The Armenian Catholic Archdiocese of Constantinople is based in Istanbul and in 2008 reported 3,650 followers.

Armenians celebrate Christmas at a date later than most of the Christians, on 6 January rather than 25 December. The reason for this is historical; according to Armenians, Christians once celebrated Christmas

on 6 January, until the 4th century. 25 December was originally a pagan holiday that celebrated the birth of the sun. Many members of the church continued to celebrate both holidays, and the Roman church changed the date of Christmas to be 25 December and declared January 6 to be the date when the three wise men visited the baby Jesus. As the Armenian Apostolic Church had already separated from the Roman church at that time, the date of Christmas remained unchanged for Armenians.[31]

The Armenians in Turkey refer to Christmas as Surp Dzınunt (Holy Birth) and have fifty days of preparation called Hisnag before Christmas. The first, fourth and seventh weeks of Hisnag are periods of vegetarian fast for church members and every Saturday at sunset a new purple candle is lit with prayers and hymns. On the second day of Christmas, 7 January, families visit graves of relatives and say prayers.[32]

Turkey has hundreds of Armenian churches, the majority of which are either in ruins or are being used for other purposes. Armenian churches still in active use belonging to various denominations, mainly Armenian Apostolic, but also Armenian Catholic and Armenian Evangelical Protestant.[33]

Turkey's Armenian community faces educational problems due to the steadily decreasing number of students every school year and lack of funding. The number of Armenian schools decreases year by year. This number has fallen from 47 to 17 today with currently 3000 Armenian students.[34] Schools are kindergarten through 12th grade (K–12), kindergarten through 8th grade (K-8) or 9th grade through 12th (9–12). Ermeni İlkφğretim Okulu means "Armenian primary+secondary school". Ermeni Lisesi means "Armenian high school". The Armenian schools apply the full Turkish curriculum in addition to Armenian subjects, mainly Armenian language, literature and religion.

In September 2011, the Turkish government recognized the right of immigrant families from Armenia to send their children to schools of the Turkey's Armenian community. This move came as a result of intense lobbying of Deputy Patriarch Aram Ateşyan, according to whom there were some 1,000 children of Armenian immigrants in Turkey at that time.[35]

Surp Prgich Armenian Hospital, Zeytinburnu

Turkish Armenians also have their own long-running hospitals:

Surp Prgiչ Armenian Hospital (Սուրբ Փրկիչ in Armenian - pronounced Sourp Pergitch or St Saviour). It also has its media information bulletin called "Surp Prgiչ"

Only a small percentage of Turkish Armenians speak Armenian, and are bilingual and use either or both Armenian (The Western Armenian dialect) and Turkish languages as a mother language, and Turkish in their daily lives. The vast majority of Turkish Armenians speak only Turkish as a mother language.[34]

Western Armenian, (Armenian: Արեւմտահայերէն pronounced Arevmedahayeren, Armenian: Արեւմտեան աշխարհաբար pronounced Arevmedyan Ashkharhapar, (and earlier known as Armenian: ,Թրքահայերէնէ, namely "Trkahayeren" (Turkish-Armenian)) is one of the two modern dialects of the modern Armenian, an Indo-European language.

The Western Armenian dialect was developed in the early part of the 19th century, based on the Armenian dialect of the Armenians in Istanbul, to replace many of the Armenian dialects spoken throughout Turkey.

It was widely adopted in literary Armenian writing and in Armenian media published in the Ottoman Empire as well as large parts of the Armenian Diaspora and in modern Turkey.

Partly because of this, Istanbul veritably became the cultural and literary center of the Western Armenians in the 19th and early 20th century.

Western Armenian is spoken by the Armenian diaspora, mainly in North America and South America, Europe and most of the Middle East except for Iran, where the Armenian population because of proximity to Armenia uses Eastern Armenian, while keeping the traditional Mashdotsian spelling. Adoption of Western Armenian is also mainly due to the fact that great majority of the Armenian diaspora in all these areas (Europe, Americas, Middle East) was formed in the 19th and early 20th century through Armenian populations emanating from the Ottoman Empire.

The Western Armenian language is markedly different in grammar, pronunciation and spelling from the Eastern Armenian language spoken in Armenia, Iran and Russia although they are both mutually intelligible. Western Armenian in marked difference also still keeps the classical Traditional Armenian orthography known as Mashdotsian Spelling, whereas Eastern Armenian language adopted reformed spelling in the 1920s.

The Western Armenian language is still spoken by a small minority of the present-day Armenian community in Turkey. Only 18 percent of the Armenian community speaks Western Armenian, while 82 percent of the Armenian community speaks Turkish. This percentage is even lower among younger people of whom only 8 percent speaks Western Armenian and 92 percent speaks Turkish.[34] Turkish is replacing Western Armenian as a mother language, and UNESCO has added Western Armenian in its annual "Atlas of the World's Languages in Danger" where the Western Armenian language in Turkey is defined as a definitely endangered language.[36][37]

From the early 18th century until around 1950, and for almost 250 years, more than 2000 books were printed in the Turkish language using letters of the Armenian alphabet. This is popularly known as Armeno-Turkish.

Armeno-Turkish was not used just by Armenians, but also many non-Armenian elite (including the Ottoman Turkish intellectuals) could actually read the Armenian-alphabet Turkish language texts.

The Armenian alphabet was also used alongside the Arabic alphabet on official documents of the Ottoman Empire, written in Ottoman Turkish. For example, the Aleppo edition of the official gazette of the Ottoman Empire, called "Frat" (Turkish and Arabic for the Euphrates) contained a Turkish section of laws printed in Armenian alphabet.

Also very notably, the first novel to be written in the Ottoman Empire was 1851's Akabi Hikayesi, written by Armenian statesman, journalist and novelist Vartan Pasha (Hovsep Vartanian) in Ottoman Turkish, was published with Armenian script. "Akabi Hikayesi depicted

an impossible love story between two young people coming from two different communities amidst hostility and adversity.

When the Armenian Duzoğlu family managed the Ottoman mint during the reign of Abdulmecid I, they kept their records in Ottoman Turkish written in Armenian script.

Great collection of Armeno-Turkish could be found in Christian Armenian worship until the late 1950s. The Bible used by many Armenians in the Ottoman Empire was not only the Bible versions printed in Armenian, but also at times the translated Turkish language Bibles using the Armenian alphabet. Usage continued in Armenian church gatherings specially for those who were Turkophones rather than Armenophones. Many of the Christian spiritual songs used in certain Armenian churches were also in Armeno-Turkish.

Armenians played a key role in the promotion of the Turkish language including the reforms of the Turkish language initiated by Mustafa Kemal Ataturk.

Bedros Keresteciyan, the Ottoman linguist completed the first etymological dictionary of Turkish. Armenians contributed considerably to the development of printing in Turkey: Tokatlı Apkar Tıbir started a printing house in Istanbul in 1567, the historian Eremia Çelebi, Merzifonlu Krikor, Sivaslı Parseh, Hagop Brothers, Haϱik Kevorkyan Abraham from Thrace, Eğinli Bogos Arabian, Hovannes Muhendisian, Rephael Kazancian were among many. Bogos Arabian issued the first Turkish daily newspaper, Takvim-i Vekayi and its translation in Armenian. Hovannes Muhendisian is known as the "Turkish Gutenberg". Haϱik Kevorkyan updated the Ottoman Turkish alphabet. Yervant Mısırlıyan developed and implemented publishing books in installments for the first time in the Ottoman Empire. Kasap Efendi, published the first Comic magazine Diyojen in 1870.[citation needed]

Agop Martayan Dilaϱar (1895–1979) was a Turkish Armenian linguist who had great contribution to the reform of Turkish language. He specialized in Turkic languages and was the first Secretary General and head specialist of the Turkish Language Association (TLA) from its establishment in 1932 until 1979. In addition to Armenian and Turkish, Martayan knew English, Greek, Spanish, Latin, German, Russian and Bulgarian. He was invited on September 22, 1932, as a linguistics specialist to the First Turkish Language Congress supervised by Mustafa Kemal Ataturk. Istepan Gurdikyan (1865–1948), linguist, Turcologist, educator and academic and Kevork Şimkeşyan both ethnic Armenians were also prominent speakers at the first Turkish Language Conference. Agop Martayan Dilaϱar continued his work and research on the Turkish language as the head specialist and Secretary General of the newly

founded Turkish Language Association in Ankara. Ataturk suggested him the surname Dilaçar (literally meaning language opener), which he accepted. He taught history and language at Ankara University between 1936 and 1951 and was the head advisor of the Turk Ansiklopedisi (Turkish Encyclopedia), between 1942 and 1960. He held his position and continued his research in linguistics at the Turkish Language Association until his death in 1979.

Armenians try to keep a rich cultural life and do participate in the Turkish art scene.

The pan-Turkish Kardeş Turkuler cultural and musical formation, in addition to performing a rich selection of Turkish, Kurdish, Georgian, Arabic and gypsy musical numbers, also includes a number of beautiful interpretation of Armenian traditional music in its repertoire. It gave sold-out concerts in Armenia as part of the Turkish-Armenian Cultural Program, which was made possible with support from USAID.

The "Sayat-Nova" choir was founded in 1971 under the sponsorship of the St. Children's Church of Istanbul performs traditional Armenian songs and studies and interprets Armenian folk music.

In classical opera music and theatre, Toto Karaca was a major figure on the stage. In the folk tradition, the effect of Udi Hrant Kenkulian as a legendary oud player is indisputable.

In contemporary music, Arto Tunçboyacıyan and his brother the late Onno Tunç are two veritable jazz musicians, composers and arrangers. The Turkish rock artist Yaşar Kurt declared he was of ethnic Armenian descent. Another famous Armenian rock musician is Hayko Cepkin.

In movie acting, special mention should be made of Vahi Oz who appeared in countless movies from the 1940s until late 1960s, Sami Hazinses, who appeared in tens of Turkish movies from the 1950s until the 1990s and Nubar Terziyan who appeared in more than 400 movies. An equally prolific Armenian-origin movie actor is Turgut Ozatay, movie actor and director Kenan Pars (real name Kirkor Cezveciyan) and theatre and film actress Irma Felekyan (aka Toto Karaca).

In photography Ara Guler is a famous photojournalist of Armenian descent, nicknamed "the Eye of Istanbul" or "the Photographer of Istanbul".

Turkish Armenian novelists, poets, essayists and literary critics continue to play a very important role particularly in the literary scene of the Armenian diaspora, with works of quality in Western Armenian.

Robert Haddedjian chief editor of Marmara newspaper published in Istanbul remains a pivotal figure in the literary criticism scene. Zareh

Yaldizciyan (1923–2007), better known by his pen name Zahrad was a renowned Western Armenian poet.

Istanbul was home to a number of long-running and influential Armenian publications. Very notable now-defunct daily newspapers included Arevelk (1884–1912), Puzantyon (1896–1908), Sourhantag (1899–1908), Manzoume Efkyar (1912–1917), Vertchin Lour (1914–1924). Outside Istanbul, the notable daily publications included Arshalouys (1909–1914), Tashink (1909–1914) and Van (1908–1909).

Presently, Istanbul has two Armenian language dailies. These two newspapers, "Jamanag" (established in 1908) and "Marmara" also have a long tradition of keeping alive the Turkish Armenian literature, which is an integral part of the Western Armenian language and Armenian literature.

Jamanag (Ժամանակ in Armenian meaning time) is a long-running Armenian language daily newspaper published in Istanbul, Turkey. The daily was established in 1908 by Misak Kochounian and has been somewhat a family establishment, given that it has been owned by the Kochounian family since its inception. After Misak Kochounian, it was passed down to Sarkis Kochounian, and since 1992 is edited by Ara Kochounian.

Marmara, [4] daily in Armenian (Armenian: Մարմարա) (sometimes "Nor Marmara" - New Marmara) is an Armenian-language daily newspaper published since 1940 in Istanbul, Turkey. It was established by Armenian journalist Souren Shamlian. Robert Haddeler took over the paper in 1967. Marmara is published six times a week (except on Sundays). The Friday edition contains a section in Turkish as well. Circulation is reported at 2000 per issue.

Agos, [5] (Armenian: Ակօս, "Furrow") is a bilingual Armenian weekly newspaper published in Istanbul in Turkish and Armenian. It was established on 5 April 1996. Today, it has a circulation of around 5,000. Besides Armenian and Turkish pages, the newspaper has an on-line English edition too. Hrant Dink was its chief editor from the newspaper's start until his assassination outside of the newspaper's offices in Istanbul in January 2007. Hrant Dink's son Arat Dink served as the executive editor of the weekly after his assassination.

Lraber, [6] (Լրաբեր in Armenian) is a trilingual periodical publication in Armenian, Turkish and English languages and is the official organ of the Armenian Patriarchate of Constantinople

Other Armenian media titles include: "Sourp Pergiչ" (St. Saviour) the magazine of the Armenian Sourp Pergiչ (Pergitch) Hospital, also

"Kulis", "Shoghagat", "Norsan" and the humorous "Jbid" (smile in Armenian)

In September 2011, the Turkish government granted 45,000 TL to Jamanak and Marmara and 35,000 TL to Agos as part of a wider campaigin of support to minority newspapers.[38] The Turkish Press Advertisement Agency also declared intention to publish official government advertisements in minority newspapers including Armenian ones.[39]

Despite leaving their homes in Turkey, the Turkish Armenians traditionally establish their own unions within the Armenian Diaspora. Usually named "Bolsahay Miutyun"s (Istanbul-Armenian Associations), they can be found in their new adopted cities of important Turkish-Armenian populations. Amomg them are the "Organization of Istanbul Armenians of Los Angeles", the "Istanbul Armenian Association in Montreal", etc.

With the establishment of the Republic of Armenia, and because of economic hardship in the new republic, and the differential in remuneration of work, many Armenian nationals from the republic work in Turkey. The official numbers are not validated, as it is a highly seasonal process, but estimates vary between 40,000[40] and 70,000[41]

Armenians from the modern Republic of Armenia work in Turkey, as temporary residents, but it is alleged also at many times illegally.

APAGA
Quarterly

آپاگا
فصلنامه

Հայ-իրանական մշակութային եւ հասարակական եռամսյա հանդես
An International Journal of Oriental Studies

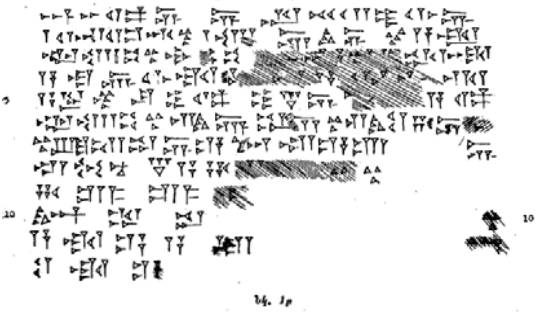

ISSN 1682-5438

شماره ۵۲ زمستان (اسفند) ۱۳۹۱

No. 52, March 2013

آپاگا **فصلنامه بین المللی ایرانشناسی و ارمنی شناسی**

شماره ۵۲ زمستان ۱۳۹۱

صاحب امتیاز و مدیر مسئول

ادیک باغداساریان

صندوق پستی شماره ۹٤۸۸-۱۵۸۷۵

تهران - ایران

نشانی اینترنت www.apagaonline.com و www.apagamonthly.4t.com

پست الکترونیکی **apaga98@hotmail.com**

ISSN 1682-5438

فهرست

فارسی

آثار باستانی دوره اورارتو
(پادشاهی آرارتیان) در ایران

ارمنی

م. شلفیان آخرین نماینده ارمنی در مجلس ترکیه

انگلیسی

ارمنیان در ترکیه

مقالات و دیدگاه های مندرج در نشریه لزوما" بیانگر موضع "آپاکا" نیست.

نشریه در حک و اصلاح مقاله ها مجاز است.

مقالات و مطالب رسیده باز گردانده نمی شود.

استفاده از مطالب "آپاگا" با ذکر ماخذ آزاد است.

شمارگان ۱۰۰ بها ۵۰۰ تومان

چاپ احسان-تهران چهارراه ولیعصرپلاک ۱۱۴۸

آثار باستانی دوره اورارتو
(پادشاهی آرارتیان) در ایران

پژوهشگر گ. تیراتسیان
ترجمه: ادیک باغداساریان
نشریه پژوهش های تاریخی شماره ۳ ، ۱۹۶۶

کشف آثار باستانی اورارتویی بتدریج تبدیل به یکی از موضوعهای مورد علاقه باستانشناسان بویژه در نواحی شمال غربی ایران گردیده است. حتی در سده ۱۹ چند اشیا مربوط به دوره اورارتو در مناطق یاد شده کشف شده بود. در اواخر دهه ۱۹۴۰ در کوههای قره داغ، از تبریز به طرف شمال شرق- در نزدیکی منطقه زیستی ورزقان (Վազաղան) یک لوح میخی اورارتویی پیدا شد که حکایت از عملیات و کارهای پادشاه ساردوری دوم (۷۳۰-۷۶۰ پ. م.) در این مناطق داشت.

در نیمه دوم سده ۲۰ اشیا جدید و جالب تر کشف شدند که برای تاریخ ایران و اورارتو از اهمیت بسیاری برخوردارند. در شمال **سراب** ، واقع در مسیر جاده تبریز به اردبیل، و در جنوب دامنه های کوههای سبلان دو لوح میخی پیدا شده اند که بدون شک به اورارتو تعلق دارند[1]. این الواح روی دو صخره که چندان از یکدیگر دور نیستند، حکاکی شده اند و دارای محتوای همانند هستند ولی ابعاد آنها متفاوت است. اولین لوح (شکل الف-۱) که بزرگتر و کامل تر است شامل ۱۶ سطر به طول ۱۰۷ سانتیمتر است. دومی (شکل ب-۱) دارای صدماتی است و از ۱۲ سطر به طول ۱۰۲ سانتیمتر تشکیل می شود.

این الواح بنام آرگیشتی دوم (۶۸۵-۷۱۴پ. م.) فرزند روسای اول مهر شده اند و از همین نقطه نظر حایز اهمیت بسیارند، زیرا تا آن زمان تنها سه لوح مربوط به آرگیشتی دوم بر ما شناخته بود.

---

[1] - W. C. Benedict , Two Urartian inscriptions from Azerbaijan, Journal of Cuneiform Studies, vol. XIX, 1965, No. 2, pp 35-40.

آرگیشتی دوم در این الواح جدید در باره لشکرکشی های خود در مناطق همجوار جنوب شرق اورارتو سخن می گوید و از کشورها، شهرها و دژهای متعددی یاد می کند که فتح و به قلمرو اورارتو ملحق و ساکنان آن مناطق نیز خراج گزار اورارتو شده بودند.

آگاهی های مربوط به این الواح دیدگاه های مارا در باره آرگیشتی دوم بعنوان پادشاهی بادرایت کلا دگرگون ساختند، گرچه می دانیم که مرزهای جنوبی حکومت اورارتو از نزدیکی مناطق مرکزی آشور می گذشت. الواح تازه کشف شده حاکی از سیاست فعالی دارد که از سوی اورارتو در شمال ایران اعمال می شد و آشکار می سازند که پس از ضربات مهلک سارگن دوم حکومت اورارتو توانسته بود تجدید حیات یابد.

دیگر یافته های اورارتویی در ایران از اهمیت کمی برخوردار نیستند. سخن به چشم بندهای برنزی اسب مربوط می شود که در پی حفاری هایی در کوههای دیلمان گیلان در یک گورستان پیدا شده اند و جزو اشیا عتیقه محسن فررغی کلکسیونر قرار دارند[۲]. چشم بند نخست که با کف کفش همانندی دارد، (طول ۱۷ سانتیمتر عرض ۸/۸ و ۵/۵ سانتیمتر، شکل الف-۲ و با دو رشته قپه های زرین تزیین شده است. نام پادشاه **منوا** نیز همانند لوحه ها اورارتویی روی آن کنده کاری شده است. چشم بند دوم (شکل ب-۲) همانگونه و همان اندازه لیکن فاقد تزیین است. بر روی این هم نام پادشاه آرگیشتی حک شده است.

این امر شایان یاآوری است که اینگونه اشیا در سال ۱۹۵۴ در **کامیربلور** (تپه کارمیر یا تپه سرخ) یافت شده است. در اتاق شماره ۴۱ اشیا متعددی مربوط به اسبها وجود دارد، که از نظر شکل و شمایل خود با اشیا یادشده در بالا همانندی بسیار دارند.

کشف اشیا اورارتویی در کوههای دیلمان چه برای تاریخنگاران اورارتو و چه ایران دارای اهمیت یکسان است.

در مناطق جنوب غربی دریای مازندران در پی کشفیات اتفاقی یک تمدن جدید تحت نام **املش** یافت شده است. این کشف از نظر فرهنگ مادی (بویژه فلزکاری و سفالگری) ویژگی های خاصی دارد. یافته های املش نخستین بار در نمایشگاه هنرهای ایران در پاریس به نمایش در آمدند[۳].

---

[2] - R. Ghirshman, notes Iraniennes XIV, Deux oeilleres en bronze des rois. D'Urartu. Artibus Asine, vol. XXVII, ½ Ascona, 1964, pp. 49-60, fig. 1-2.

[3] - Sept Mille ans d'art en Iran, Paris, 1962.

Vh. 1w

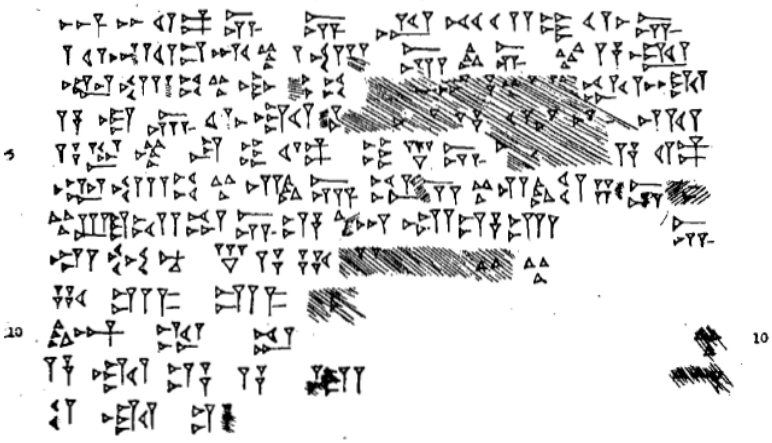

Vh. 1p

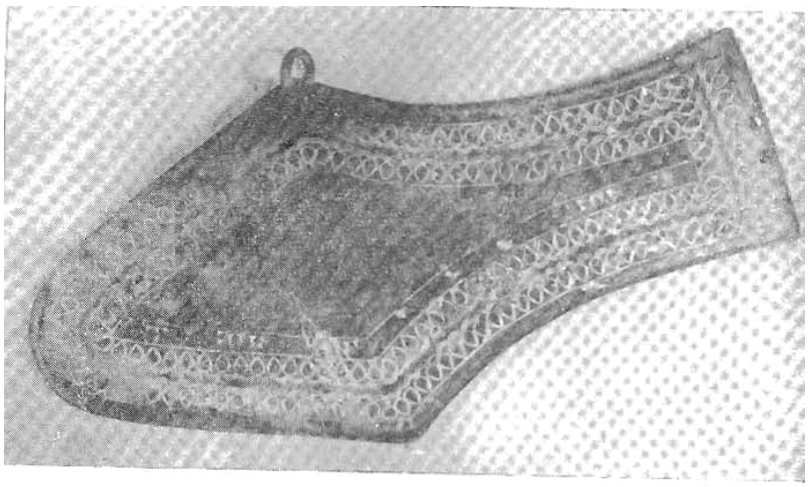

նկ. 2ա

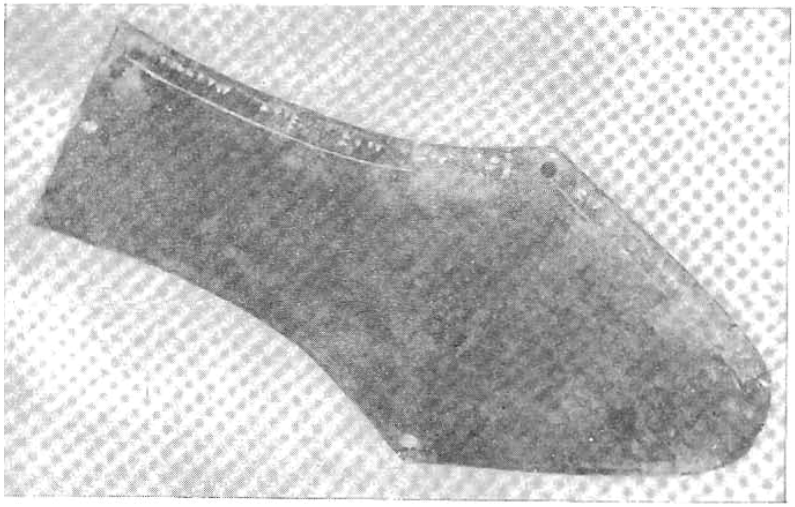

նկ. 2բ

در اواسط سده ۲۰ در همان منطقه ایران در ناحیه **مارلیک** واقع در نزدیکی رودبار، گروه باستانشناسان موزه ایران تعدادی از گورها را حفاری کرد و موفق به کشف اشیای مشابه شد[۴]. تاریخ آنها شایان توجه فراوان است زیرا این کشفیات برای فرهنگ مادی فلات ایران داراری اهمیت بسیار فراوان است. کشف چشمبندهای اورارتویی در همین منطقه بدون شک برای تعیین زمان و تاریخ فرهنگ مادی ایران در مناطق یاد شده بسیار مهم تلقی می گردد.

اهمیت اشیای یافت شده در گیلان تنها به موارد یاد شده محدود نمی شود بلکه آنها زوایای تاریک روابط اورارتو و ایران را نیز روشن می سازند.

گورهایی که چشم بندها در آنجا پیدا شده اند، در آن منطقه از ایران واقع هستند که در الواح باستان از آنها بصورت کشور **آندیا** ***Andia*** یاد شده است. در زمان پادشاهی **روسای اول** این کشور با اورارتو پیمانی می بندد.

در باره یافته های باستانشناسی اورارتو در این مناطق می توان مواردی را گمان زد. پادشاهان اورارتو احتمال دارد این چشم بندها را به حاکمان **آندیا** یا بزرگان آنجا هدیه کرده باشند. نیز می توان گمان کرد که ساکنان این منطقه کوهستانی که تاریخنگاران باستان از آنها بصورت **کادوسیان** یاد کرده اند، به ناحیه ای از اورارتو حمله کرده و اشیایی را به چپاول برده باشند. همچنین می توان گمان کرد که چشم بندها توسط ارتش اورارتو که به این منطقه حمله کرده بودند به این منطقه آورده شده اند.

از الواح ساردوری دوم و آرگیشتی دوم که در مناطق شمال غربی یافته شده اند چنین برمی آید که اورارتویی ها بخشهایی از آتورپاتاکان باستانی را تصرف کرده بودند و احتمالا از همین منطقه به حواشی دریای مازندران که در آن زمان دارای فرهنگ ویژه خود بود، لشکر کشی کرده باشند.

شایان یادآوری است که بر اساس تاریخ ارمنیان موسس خورناتسی (موسی خورنی) آرتاشس پادشاه ارمنستان پس از تصرف کشور کاسپین به منطقه ای حمله کرده است که **پادیژاهار** (Պատիժահար) نام داشت، و تقریبا با مناطق یاد شده در بالا که اشیا اورارتویی یافت شده اند، تطابق دارد.

---

[4] - E. Negahban, Marlik, Tehran, 1964.

بررسی اشیا یافته شده که حاکی از روابط و مناسبات اورارتو و ایران است، بدون شک به حل این معمای جالب کمک خواهد کرد و آن کشف تاثیر فرهنگ و تمدن اورارتو در ساختار فرهنگ مادی و هنر ایران است.